

DR. BOTOS KATALIN:^{*} Importált és hazai valóság

Abstract

In the world there is a Great Depression II. as a result of many factors First: The profit seeking financial intermediaries were too greedy. Second: there was a revolution of unlimited expectations (Aurelio Peccei) among the people in the developed world. Too quickly, too many people wanted to enlarge their possessions (Housing investments). Third: Big Tigers, India, China and the oil countries had fuelled the world liquidity and it pushed down the interests.

In Hungary the population cannot be blamed for the quick growing of the foreign exchange indebtedness of the country. The Hungarians had to wait 12–14 years to get back after a long transformation recession in the 1990ies to the same level as they had been before the political changes. The blame for the situation falls upon the latest ruling government. It has forced an export led growth, a privatisation on too many fields and did not control public expenditures. As a result we have now a too concentrated and vulnerable export sector, a privatised infrastructure with a pressure on the forint exchange rates, and a high state indebtedness. We couldn't introduce the euro and our currency is in danger of devaluation. Now we are absolute dependent from the help of the IMF because of the lack of confidence of the financial markets.

1. Bevezetés

A szakirodalom a közelmúltban behatóan foglalkozott a világméretű pénzügyi válság okaival és várható következményeivel. Megkísérelük napjainkban is a fogalom tisztázását, s jobb híján mennyiségi mutatókban méri: a növekedési ütem csökkenése recesszió; ha pedig ennek mértéke nagyobb, mint 10 százalék, akkor depresszióról, válságról beszélünk. Némi humorral így fogalmazhatunk: Recesszió, ha a szomszédnak nincs munkája. Válság, ha nekem sincs... A közgazdászok a gazdaság hullámozását természetesnek tekintik, s az egyszerű polgár sem nem esik pánikba, csak akkor, amikor már őt is elérte a munkanélküliség.

A „Great Depression”, a Nagy Válság elemzése rendkívül befolyásolta az amerikai közgazdák idősebb nemzedékének gondolkodásmódját. A FED jelenlegi elnökének, Ben Bernarkének ugyancsak fontos kutatási témája volt akadémiai pályafutása során. Nem véletlen, hogy olyan gyorsan és innovatívan reagált a maga részéről a kialakult helyzetre. Tisztában volt vele, milyen hibát követett el a FED annak idején, hogy az eszkbuborékokra az inflációtól való félelem miatt megszorítással, és nem likviditásbővítéssel reagált. A német gondolkodásmódra viszont a huszadik században, és azóta is, rányomta a bélyegét a két hatalmas infláció emléke. Ez minden időben befolyásolta a márkával és az euróval kapcsolatos frankfurti monetáris politikát. Kapott az ECB érte éppen elég kritikát, bár e kritikára nyilván alapot adott az elmúlt évtizedben tapasztalt viszonylag lassú növekedési ütem. Sokan értetlenül nézték, miért nem hoz a bank valami intézkedést a növekedés serkentésére, miért nem követi a tengerentúli példát, a növekedést ösztönző monetáris politika alkalmazásával.

Az amerikai példa azonban korántsem alkalmazható mindenki számára. Óriási különbség van a világváluta-funkciót betöltő, és a többi konvertibilis valuta között. Az a mód,

^{*} Egyetemi tanár, DSc – Szegedi Tudományegyetem és Pázmány Péter Katolikus Egyetem.

ahogy az USA az 1990 utáni időben fenntartotta a csaknem töretlen növekedési dinamikáját (amit lényegében napjainkig csak a dot.com válság szakított meg), nem áll a többi régió rendelkezésére. Ezt a különbséget érdemes minden világgazdasági elemzésnél alaptételnek tekinteni.

2008 óta azonban viszonylag tartósabbnak és mélyebbnek tűnő visszaeséssel kell számolni az egész globalizált világgazdaságban. Még a német gazdaságpolitika is korábban elképzelhetetlen reakciókra kényszerül.

A válság oka alapvetően a felelőtlen pénzügyi innováció, amelyek „fertőzött” termékeit a pénzügyi közvetítőrendszer világszerte elterjesztette. A megrendült bizalom következménye: megdőbbsen széles körű gazdasági visszaesés, a külkereskedelem beszűkülése lett. A pénzügyi válság azonban csak a jéghegy csúcsa.

A kibontakozó recessziót ugyan konkrétan kétség kívül a pénzügyi szektorban történtek robbantották ki, de alapvető aránytalanságok húzódnak meg a mélyben. Kereshetjük a gazdasági válság kiváltó okát – jogosan – a mohó pénzügyi közvetítőkben, de vonjuk le a következtetést: *A polgárok maguk is felelősek a helyzetért.* Aurelio Peccei 1984-ben írt szavaival: *az elszabadult elvárások forradalmáért.* Hiszen a pénzügyi szektor csak közvetít: a piacon maguk a profitvezérelte gazdasági egységek, a polgárok döntenek konkrét lépéseikről.

Szolgáljon a polgárok *mentségére*, hogy a bérből és fizetésből élő fogyasztók a hitelekkel csak vissza szeretnék volna szerezni egy részét annak az értéknek, amit a megtermelt jövedelmeken való osztozkodás során az elmúlt évtizedekben a tőke tőlük *elvett*. A tőke/munka jövedelem arányai ugyanis viharos sebességgel tevődtek át a tőke javára. *Az olló tehát jelentősen nyílt a bérek és profitok között.* Érthető, ha a fogyasztásra ösztökélő reklámözön hatására mindenki szeretett volna magasabb színvonalon élni. Racionálisnak tűnt az alacsonyabb jövedelműeknek is némi túlköltekezés, hiszen a hatalmas likviditásbőség révén lecsökkent kamatok olcsóvá tették azt. Másrészt, miért is ne lenne reális kívánság a saját otthon? Ha egyszer a túladosódás kockázatosságáról senki nem tájékoztatja a laikus állampolgárt. Miért kellene mindenkinek pénzügyi gurunak lennie?

Nálunk a bér és profit differenciálódása sokkal alacsonyabb bérszintek mellett ment végbe, mint a fejlett világban. Pedig mindenki arra számított a rendszerváltozás után Kelet-Európában, hogy végre kissé jobban fog élni. Ehelyett 1990 után az egész térség komoly válságon esett át. A gazdasági hanyatlás szinte mindenütt meghaladta az ominózus 10%-ot. Magyarországon például a GDP szűk 10 esztendő alatt, a reálbérek pedig csak 12 év után érték el a rendszerváltozás előtti szintet. Ez azt is jelenti, hogy a polgárok által jogosan elvárt életszínvonal-felzárkózás lehetőségei a távoli ködbe foszlottak. A harmadik ciklusban, 1998–2002 között az otthonteremtés jelentős támogatást kapott. Ezt aztán a következő kormány idején ismét megnyirbálták. A hazai bankszektor azonban ontotta a fogyasztási és lakáscélú hitelkínálatot a magyar lakosság felé. A devizaalapú hitellel végül az elmúlt néhány évben kivitelezhetőnek tűnt a lakásvásárlás a szerényebb jövedelműek számára is. Az emberek ösztönösen jó közgazdászok. Miért kellett volna tudniuk, hogy ez a pénzhiány olyan gyorsan visszavonulhat, mint apálykor a tengervíz az angol kikötőkben? Nem lehet mindenki tájékozott a nemzetközi pénzügyek meglehetősen bonyolult és kiszámíthatatlan világában, s különösképpen nem a pénzügyi innovációk terén. Azt se kötelező mindenkinek tudni, hogy Amerika milyen pénzügypolitikát folytat, vagy hogy miként tartja alulértékeltén a kínai vezetés, annak érdekében, hogy segítse a kivitelt, és mi mindezeknek a következménye a nemzetközi pénzügyi helyzetre. Az átlagember maximum az ázsiai exportoffenzívát érzékeli. Be is vásárol a kínai üzletekben, mert olcsók a termékek, s jövedelmét ésszerűen akarja beosztani. Nem tudja, hogy gyakran épp ennek révén üti ki a magyar termelőt – közvetve saját magát – a piacról. Valószínűleg nem is érdekli: fogyasztói

szempontból racionalizál. Erre szocializálódott az elmúlt másfél évtizedben. Csak akkor veszi a folyamatot észre, amikor a saját vállalata zár be.

Ezért aztán Kelet-Európában nem lehet a lakosságot felelőssé tenni azért, ami az országok devizaadósság-felhalmozása terén történt. Akkor viszont kit lehet?

2. Ki a felelős?

A kérdés Magyarország vonatkozásában költői. Hazánk helyzetéért az elmúlt években követett gazdaságpolitika a hibás, és értelemszerűen maguk a (gazdaság) politikusok. A közgazdász szakmai elit – úgy tűnik – széles körben képtelen felismerni az elkövetett hiba lényegét. Megítélésem szerint ez az egyoldalúan erőltetett privatizáció és az exportorientált gazdaságpolitika. Igaz, ez nem magyar sajátosság. A magyar szakértők azonban talán az átlagnál is jobban hittek a piac mindenhatóságában, a főirányú (mainstream) közgazdaságtan tételeiben. Ma már azonban az adatok nagyon világosan beszélnek magukért. Az elmúlt húsz év nagyobb részében uralkodó fundamentalizmus elutasított minden olyan törekvést, amely állami struktúrapolitikai beavatkozásokat tett volna lehetővé. *A piac* – úgy mond – *jobban tudja*. S valóban! Csakhogy a piac sokszor utólag bölcs. Éppen az ezzel járó hatalmas veszteségeket kellene némi közösségi előrelátással kiküszöbölni. Miért nem szúrt soha szemet senkinek, hogy a rendkívül koncentrált exportszerkezet egyben nagyon erős piaci függést jelent? Hogy gyakorlatilag összeszerelő-üzemként működtenek bennünket nyugati nagyvállalatok, s az ilyen üzem viszonylag a könnyen fel is számolható? Hogy az adott húzóágazat – a járműipar – igen energiaérzékeny, kiszolgáltatott az olajárak hullámzásának, s jól előre becsülhető a hosszú távú trend: a kereslet telítődése? Az előre láthatóan súlyos magyar visszaesésért közvetlenül az exportpiacok beszűkülése, így az alapvetően exportorientált, és iparpolitikai bölcsességet teljességgel nélkülöző gazdaságpolitika a felelős, amely meg se próbálta a piacokat némiképp befolyásolni e hátrányok elkerülése érdekében.

Nem látta azt sem, hogy Magyarországon nincs szerves kapcsolat a külföldi és hazai tulajdonú nagy- és kisvállalati szektor között? Hogy nálunk az export zömét hozó ágazat hatalmas importtal dolgozik? Hogy sok éven át viszonylag csekély volt a gépipar által produkált devizatöbblet? Hogy talán fejleszteni kéne a többi, jelentősebb nettó devizatöbbletet hozó ágazatainkat – a gépipar mellett az agráriumot és az idegenforgalmat is? És hogy ez utóbbi több kellene, hogy legyen, mint színes turisztaprospektusok legyártatása? Hogy a hőforrások hasznosítása nemcsak azért gond, mert komoly tőkét igényel, hanem még nagyobb feladat a sikeres üzemeltetés? A fenntartható vendégforgalomhoz jó szállodák, tipp-topp kertvárosi környezet, kitűnő orvosi ellátás szükséges, és főképp a vendégekör megszervezése. Nem lehet turistát vonzani a legszebb helyre sem, ha az odavezető út szeméthyegyek között vezet. A gyógyturizmusnak meg egyik módja az európai társadalombiztosítási szervezetekkel való egyezmények megkötése lenne – hiszen már EU-tagok vagyunk –, annak érdekében, hogy irányítsák ide – olcsóbb lenne nekik is – kezelésre a betegeiket. Egy ilyen komplex, átgondolt területfejlesztési program rengeteget lendítené a belső piacon. Ehhez több kell, mint különálló ötletek halmaza. Ehhez egységes, szerves, átgondolt kormányzati politika kell. Nem gondolt továbbá arra sem senki, hogy a külpiaconra való támaszkodás nagyon erősen ezen piacok helyzetéhez köti a magyar gazdaságot?

Túlzás természetesen azt állítani, hogy senki se gondolt rá, hiszen volt azért ilyen felvétel. Az első szabadon választott kormány szerény eszközeivel igyekezett – és nem is sikertelenül – hazai vállalkozásokat ösztönözni. Nagyszámú kisvállalkozás jött létre, többségében önfoglalkoztatási céllal. Az Antall-kabinet válságkezelési módszerei – a nyugdíjba

vonulás széles körű lehetőségének megteremtését is beleértve – a hazai piac keresletének fenntartását szolgálták. 1998–2002 között ugyancsak hangsúlyosan megfogalmazták: az exportra nagy szükség van, de fontos fejleszteni a belső piacot is. Hogy az akkor választott megoldások tökéletesek voltak-e, azt lehet vitatni. De a felismerés megvolt, s a szekér legalább nem az ellenkező irányba indult el. A következő ciklusokban azonban újra félretették e gondolatokat. Az eltelt idő nagyobb részében azonban fundamentalista piaci megoldásokkal kísérleteztek a kormányok.

Példánk okáért, nálunk még ma is, amikor világméretben ellenkező trend bontakozik ki, a privatizációs lehetőségek keresésével foglalkoznak. Mit lehetne még a külföldnek eladni, amivel a mostani adósságállományt csökkenteni tudnánk?

Ezt a Horn-kormány idején gyakorlatilag végrehajtották, azzal a balga reménnyel, hogy sikerül az adósság szintet a továbbiakban alacsonyan tartani, s így a költségvetés kiadási oldalán a kamatkiadásokat csökkenteni. Csakhogy a politika a 2000-es évek elejétől ismét deficitbe vitte a költségvetést. Nem sikerült a GDP dinamikusabb növekedését elérni – de mivel is sikerült volna, mikor gyakorlatilag nem volt gazdaságélénkítő elem a kormányzati politikában –, s elmaradtak azok a nagy rendszerekben végrehajtandó változások is, amelyek terhet vettek volna le a központi újraelosztásról. Ezt egyébként gyakorlatilag akkor lehetett volna jelentősebb kedvezőtlen visszahatások nélkül megtenni, ha némileg javul a magánháztartások jövedelmi helyzete, hogy át tudják e költségeket vállalni. Mondhatnánk, hogy ennek feltétele lett volna a dinamikusabb növekedés. A lelassulásnak köszönhetően azonban ez elmaradt. Az adósságok viszont újratermelődtek. Így hiábavalónak bizonyult az óriási vagyonáldozat, amit az adósságok visszafizetéséért meghoztunk. Ott vagyunk az adósságarányokban, ahol voltunk; sőt, még rosszabb helyzetben találhatjuk magunkat, mint a rendszerváltozásokor.¹

A masszív, külföldiek számára történő privatizációnak ugyan mindig volt egy elszánt kisebbségi ellenzéke, de többnyire nem tudott olyan közgazdasági érveket felsorakoztatni, amelyek akár csak egy kicsit is megingatták volna a mainstraem közgazdászok indokait, nevezetesen, hogy: 1. Itthon nincs tőke; 2. Itthon nincs szakértelem, know-how; 3. S mind-egy, hogy ki a tulajdonos, csak működtesse a vagyont, hisz ezáltal legalább munkahelyet teremt és adózik.²

Profi politikusok is csínján szálltak szembe a fenti elmélettel. Még ellenzékéből is. Egyrészt nagyon mélyen gyökerezett a társadalomban az állami tulajdonnal szembeni ellenérzés. Másrészt az is vitathatatlan, hogy a rendszerváltozás idején nem volt szabad tőke, jelentős nettó megtakarítás az országban. Így, ha valami beruházással növekedést szerettek volna generálni, be kellett engedni a külföldi tőkét. Értékelní kell azt is, hogy ha sokáig elhúzzuk a privatizálást, akkor nem történik szerkezeti igazodás az új piaci igényekhez, mert nincs felelős gazda. Ha állami kézben marad a vagyon, politikai zsákmányszerzés tárgyává válhatnak a vezető funkciók, s ez nagyon kontraproduktív lehet. A devizabevételekre is nagy szükség volt, hiszen a fennálló államadósságot gyakorlatilag külföldiek birtokolták. Viszont, ha nagyon gyorsan akarjuk a vagyont magánkézbe adni, akkor túl sok lesz a külföldi tulajdonos, s nem garantált, hogy ne nyomott legyen az értékesítési ár. A készpénzes privatizációnak nálunk nem volt alternatívája a voucheres (ingyen szétosztással megvalósuló) privatizáció. Legfőképpen azért nem, mert a vagyont súlyos adósság terhelte.

Ma már mindezek ellenére több kritikusa akad a gyors privatizálásnak. A határozottabb nemzeti vonalat képviselő politikusok ugyan korábban is hangoztatták a privatizáció kiürítés jellegét, mégis, soha nem emelkedett fontosságának megfelelő szintre a privatizációval összefüggő devizaprobléma. Számos tudományos és közéleti fórumon hangsúlyoztam jómagam (hiába), hogy az infrastruktúra kiürítése hosszú távon rendkívül veszélyes, mert a külföldi tulajdonos a profitját (ami érdekes módon, neki ezeken a beruházásokon is van,) ki fogja vinni. Természetesen, devizában. A forinttúlkínálat pedig árfolyamesést fog okozni.³

Nem csoda, hogy hiábavalóan „riogattam” ezzel a szakmai közvéleményt, hiszen a fejlemények nem támasztották alá: a forint inkább fölülértékelt volt, mint hogy leértékelődött volna. De ami késik, nem múlik. A válság bekopogtatott 2008-ban, s 2009 elejére „meghozta” a várakozásoknak megfelelő problémát: a magyar valuta jelentős leértékelődését, és az attól való félelmet, hogy még további zuhanás várható. Ennek alapja pedig az, ami a jelentős fizetésimérleg-hiány, ami mögött az van, s amit előre jeleztem⁴, a profitrepatriálás. A magyar fizetési mérleg negatívumát az elmúlt években döntően a transzfertételek okozták.

A magyar pénzügyi válság oka egyértelműen a külföldi túladósodás. A valutánkra nehezede nyomás kivédésére alig van eszközünk. 2009 tavaszán kétségbeesett ötletként az euro egyoldalú bevezetésének gondolata vetődök fel – s nemcsak néhány hazai közgazdász fejében, hanem az IMF szakértő köreiben is. (Ami mögött természetesen az a hátsó szándék, hogy a Valutaalap szeretné Brüsszelt egy kissé nagyobb keleti támogatásra ösztökélni.) Nehezen érthető, hogy ha már olyan hatalmas vagyónáldozatot hoztunk a maastrichti adósságkritériumok eléréseért, akkor miért nem vittük végig a folyamatot az eurocsatlakozásig?! Legalább nem lenne spekulatív támadásoknak kitéve a valutánk. Nagy hiba volt azt mondogatni – nagyon jól emlékszem vezető pénzügyi közgazdáink ilyen nyilatkozataira –, hogy végül is, *nem kell azt elsietni*... Most mind az újratermelődött adósságnak és az elmaradt növekedésnek, mind az euroövezeten kívüliségnek a hátrányait megkaptuk.

Importált és hazai válsággal nézünk szembe. Nem elsősorban a hazai pénzügyi szektor „betegsége” miatt, mert az valóban nem vásárolt be a „fertőzött” termékekből. Mégis hordoz külső eredetű kockázatokat a gazdaság – döntően nem árfolyam-, hanem hitelkockázatokat – adósainak bedőlése miatt, hiszen ügyfelei azokra a piacokra adtak/adnának el, ahol most éles verseny, és száz éve alig látott beszűkülés tapasztalható. Továbbá külső eredetű válságok az anyavállalatok likviditási problémái miatt keletkező finanszírozási hiány. (Hiszen majd mindegyiknek külföldi anyabankja van.) Ezek tehát a külső okok. A belső viszont – amint kifejtettem – a gazdaságpolitikában keresendő.

Arról most nem is ejtek szót (számosan megtették már), hogy hiteltelenné vált konvergenciaprogram-ígérgetéseinken (amelyet sose tartottunk be) devizában mennyit veszítettünk. Miért gondoljuk még mindig – s nem csak kormánypárti politikusok, de a szellemi élet jelesei közül is sokan –, hogy *még határozottabban* azon az úton kell tovább menni, amely *idevezetett*? Hiszen éppen a gazdaságpolitika a bajok fő forrása, amit a válságkezelő program változatlanul akar hagyni, csak megfejelne jelentős megszorításokkal – éppen azoknál, akik nem fő okozói, hanem elszenvedői a válságnak. Miért akarjuk vajon a kutya-harapást szőrével gyógyítani? Nincs más kiút?

3. Az eladósodottság problémája

Valamennyi nagy pénzügyi válság alkalmával megfigyelhető a külföldi adósságok hatalmas méretű felhalmozása. A nemzetközi kötvény- és részvényüzletek nagysága a GDP százalékában óriásira nőtt az egyes gazdaságokban a rezidenseknek értékesített nagyságokhoz képest. Ez cseppet sem meglepő az USA esetében, de a folyamat a kontinentális gazdaságokra is jellemző. 1980–1997 között például az USA-ban 9%-ról 213%-ra, Japánban 8%-ról 96%-ra, NSZK-ban 7%-ról 253%-ra, Franciaországban 5%-ról 313%-ra emelkedett a mutató értéke.⁵

A nemzetközi pénzügyi intézmények nem erre irányították a figyelmet. Szinte mindig azt hangsúlyozták, hogy a válságok oka az adós országok hibás gazdaságpolitikájában keresendő. Nem vitatva el a gazdaságpolitika nagy szerepét – hiszen a magyar példa nagyon is jó annak bemutatására, hogy mily nagymértékben felelős a kialakult helyzetért a

makrogazdaság és a politika –, mégis le kell szögeznünk egy fontos tényt. Lámfalussy Sándort idézve: „...a mértéktelen adósságfelhalmozás nem történhetett volna meg, ha a források iránti kereslet nem találkozott volna megfelelő kínálattal, és viszont”⁶ (a szerző kiemelése).

Ez a triviálisnak tűnő, cseppet sem újszerű megállapítás mégis rendkívül fontos üzenetet hordoz. *Nincs „overborrowing” „overlending” nélkül.* Hogy a kettő közül melyik az események fő mozgatórugója, mindig konkrétan kell eldönteni. De bizonyos, hogy mindkettő szerepet játszik benne. A nagy országadósságok értékesítését a pénzügyi közvetítőrendszer egyes intézményei, bankjai szervezték meg, akik maguk nagyon is érdekeltek voltak ezen az üzleten lefölölhető haszonban. Csak akkor tudták viszont az adósságpapírokat elhelyezni, ha volt megfelelő vételi szándék. A tőke kínálati oldal szerepe megjelent abban is, hogy a kockázati felárak csökkentek, s a tőkeimportőr országok árfolyamára igen nagy nyomás nehezedett. Ezt is alaposan megtapasztalhattuk a magyar valóságban. A felülértékelt valuta eltorzította a monetáris hatóságok mércéit. Nem jelentkezett inflációs veszély, hiszen az import révén hatott a mérséklés, így a gazdaságok külföldi adóssággal való „fűtése” minden további nélkül lehetővé vált.

Számtalan elemzés ezért azt a tételt szűrte le, hogy „új” törvényszerűséget tapasztalhatunk: a modern globalizált világban elképzelhető a külföldi forrásokra alapozott, tartós gazdasági növekedés az egyes országokban.

Itt nem csak a direkt tőkebeáramlásra, de a hitelekre is gondolni kell. Azonban 2006-ban nem kisebb szakember, mint Raghuram Rajan, az IMF volt vezető közgazdásza állította,⁷ hogy *hosszú távon, a fejlődő kis gazdaságokra estében a külföldi forrásbeáramlásnak nincs számottevő hatása a gazdasági növekedésre.*

Ez mindenképpen el kell, hogy gondolkoztasson bennünket a külföldi forrásbevonásra alapozott gazdasági növekedés perspektíváit illetően. Igaz, Magyarországot nem szokták a fejlődő országok közé sorolni. A „felemelkedő” vagy „átalakuló gazdaság” jelzős szerkezete azt a kvázi fejlettséget takarja, amit a szocialista iparosítás és gazdaságfejlesztés eredményeként elértünk, de ami nem sokat érőnek mutatkozott 1990 után. Abban az értelemben nem vagyunk fejlődőek, hogy gazdasági szerkezetünk már jelentős változásokon ment át, s hasonlít a fejlett országokéhoz, de az egy főre jutó GDP tekintetében, s főképp a bérek és fizetések tekintetében jócskán elmaradunk a vezető ipari – sőt, ipar utáni – nyugati gazdaságoktól.

A rendszerváltozáskor magunk is a külföldi direkt beruházásokra számítottunk a gazdasági fejlődés motorjaiként. Gyakorlatilag ezt a példát követte a többi kelet-közép-európai gazdaság is. Nem is igen tehetett mást, hiszen szabad forrás sehol sem állt rendelkezésre. Ami azonban a magyar gazdaságot illeti, a szocializmustól örökölt adósságok visszafizetése után, s a rendszerváltást követő direkt tőkebeáramlás hulláma mellett, a 2000-es években ismét jelentős külföldi adósságállományt halmozott fel, lakossági, de főként közösségi fogyasztás céljára.

Ebben az esetben a hitel visszafizetésének devizaforrásai semmiképp nem teremődnek meg. Még akkor se, ha a forintoldal rendelkezésre állna. Ez utóbbi is kétséges lehet. A lakossági szférában elsősorban azért, mert a devizában denominált hiteleket jó esetben csak forintban tudnák fizetni, de az árfolyamhatás könnyen fizetéseképtelenségbe sodorhatja az adóssokat; míg a közösségi fogyasztásnál a folyamatos deficit keletkezése még a forintban való fizetőképességet is megkérdőjelezi. Azok az államadósság-papírok, amelyek szolgálatát már csak hitelből tudja az ország fedezni, egyre kevésbé lesznek – magas kockázati prémiumok mellett is – eladhatók. A hálóbaeffektustól félnek a befektetők.

Ha az erősen exportorientált politikát folytató kelet-európai régió, s ezen belül Magyarország nem kapja meg a folyamatos külföldi valutarefinanszírozást, súlyos recesszió kö-

vetkezik be. Ezen az IMF által nyújtott hitel átmenetileg segített, de tartós megoldást nem jelentett. Az exportpiac beszűkült. A világ protekcionista tendenciákkal reagált a pénzügyi bizonytalanságra. A nemzetközi kereskedelem jelentősen összehúzódott. Az alapvetően EU-piacokra irányuló magyar gazdaság értékesítési gondokkal néz szembe.

A gazdaságpolitika tehát túlzott mértékben támaszkodott a bevonható külső forrásokra. Kettős hibát követett el: túl nagy mértékben alapozta a reálszféra termelőképességét a hozamot végül is a végtelenségig nem visszaforgató, hanem *repatriáló* külföldi tőkére, másrészt *közösségi fogyasztását* is egyre nagyobb mértékben külföldi forrásokra alapozta. Mellesleg semmit nem tett annak érdekében, hogy a lakosság maga is ne sétáljon bele a túladosódás zsákutcájába.

A hazai szükségletre termelő – de külföldi kézbe került – vállalkozások profitkimenekítő tevékenysége nyomást jelent az árfolyamokra, mivel a beáramló valutakinálat mérséklődik. A probléma gyökere mindenképpen a külföldiek javára eltorzult tulajdonszerkezet. A válságra adott reakció olyan mikrogazdasági optimalizációs politikákat válthat ugyanis ki a külföldi tulajdonú vállalatoknál, amelyek a legkevésbé sincsenek tekintettel a makrogazdasági helyzetre. Vagyis arra, hogy milyen mértékben rontja döntésük összehatása a magyar fizetési mérleget, foglalkoztatást, gazdasági növekedést, sőt, az árfolyam esésén keresztül az inflációt is. Ténylegesen csak a piac képes e politikákat korrigálni, például, ha az árfolyamok esése olyan nagy, hogy az a profitkimenekülést és a tőkekimentést értelmetlenné teszi. Ez azonban még inkább visszafogja a tőkebeáramlást. Az eső árfolyamok ugyanis egy egyéb okok miatt beszűkülő nemzetközi piacon nem képesek a tankönyvszerű ösztönző hatásukat az exportra kifejteni, az egyensúly pozitív faktorait nem képesek beindítani. Az import viszont „tankönyvszerűen” drágul, s a keresletre az árrugalmasságtól függően visszahat. Így a tőke érdeklődése a régió iránt megcsappanhat.

Ebben a piaci korrekcióban tehát számunkra nincs sok köszönet. A külföldi vállalkozások – ha úgy kívánja érdekük – beszívárognak, s ha oka fogyottá válik számukra a dolog – elszívárognak. Nem szólhat senki semmit; ez a piac. A valutahatás *prociklikus*. A beáramlás erősíti, a kiszívárgás gyengíti a hazai valutát. Az erősödő valuta antiinflációs hatású volt, a gyengülő viszont megemeli az inflációt. Sajnos, nem keresletoldalról, hanem költségoldalról, és így a foglalkoztatásra egyáltalán nincs élénkítő hatással. Tipikus stagflációs jelenség. A monetáris hatóságok számára igen nagy kihívás az inflációs hatás kivédése, hiszen gyakorlatilag a kamatemeléssel éppen a tőkebeáramlást segítik elő. Most azonban odajutottunk, hogy még ezek a hagyományos mechanizmusok sem működnek, hiszen oly mértékű a bizalmi válság, hogy szinte alig lehet becsalogatni a magántőkét az olyan magas kockázatú gazdaságokba, mint a magyar. A leértékelődés, ami szinte kívánatos eleme lenne a válságkezelésnek – hiszen, mint utaltam rá, csak ez képes fékezni a nagy volumenű tőke kivonást –, rendkívüli áldozatokat jelent. Mindenképpen súlyos reáléleletszínvonal-vesztéssel jár. És nem is sokat ér, ha a követelések külföldi valutában vannak denominálva. Ebben az esetben ugyanis az árfolyamesés ugyan jelentkezik, de ez a hitelezőt a transzferben nem akadályozza. Az árfolyamkockázat az adósnál van, az adósnak – és az adós gazdaságának – a problémája. A leértékelődés ellen jegybanki beavatkozással viszont sajnos nehéz védekezni, hiszen oly mértékű devizatartalék-vesztéset idéz elő, amit egy rövid időn túl semmiképpen nem bír ki az MNB.

A külföldi eladósodás nem magyar probléma. A kelet-közép-európai térség egészére, s a balti államokra egyaránt jellemző. Erre már korábbi elemzéseimben rámutattam. S arra is, hogy az Európai Közösség 15 országa *paradigmát váltott* az euró bevezetését követő időszakban.⁸

Jürgen Stark, az Európai Központi Bank egyik igazgatója fogalmazott így egy beszédében: az euro bevezetésének tapasztalatai arra ösztönözték a közösséget, hogy paradigmát

váltson. A további *mélyítés* helyett ezért a *bővítés* stratégiájára látszott célszerűnek támaszkodni. Nem hozott ugyan visszaesést a közös valutára való áttérés, de látványos növekedést sem ért el a „mélyítés” után a régió. Saját elemzéseim is alátámasztják, hogy az eltelt két évtizedben az Európai Unió oly mértékben alatta maradt az USA-nak és az ázsiai országoknak a versenyképességben, hogy 2004-ben be kellett vetnie ezt a jövedelemfokozó eszközt is gazdasága talpon maradása érdekében. Bővítették tehát az Uniót, hogy növekedési impulzusokhoz jussanak. Állítom, hogy az euroövezeti gazdaságok számára a kelet-európai bővítés olyan pótlólagos hasznot hozott, amely némiképp elodázta a szembenézést saját elkerülhetetlen belső reformjaival. Így a makro-gazdaságpolitikai kiigazodás fájdalmas lépéseit elhalaszthatta. Ennek a jövedelemszivattyúzásnak azonban részben véget vetett a 2008-ban kibontakozott pénzügyi válság. Az a haszon, ami a külföldre – ide a szomszédba – telepített gyárak, gyáregységek hazautalt hasznából származott, most könnyen veszélybe kerülhet, például valutánk leértékelődése miatt. A 2008-as válság óta radikálisan csökkent a külkereskedelem az euroövezet és a külvilág között. S fennáll annak veszélye, hogy a tőke – érdekét veszítve – visszahúzódik a térségből. Ez a nemzetközi válság egyik súlyos jelensége, amely a kelet-európai országokat az átlagnál is nagyobb mértékben sújtja.

4. Nincs új a nap alatt

Kedvenc irodalmi művem Kipling: a Dzsungel könyve című műve. Ebben Maugli, a farkasnevelte embergyerek szeretné megvédeni csapata területét a betolakodó dóloktól, a dekkáni kutyáktól. Tanácsot kér ezért a száz éves öreg óriáskígyótól, Kától. Ká lemerül az álom mélységes kútjába, hogy felidézze a múltat. Mert, mint mondja, „*ami van, az már egyszer volt*”. És meg is találják a választ a kérdésre. Legszívesebben elmesélném, de Kipling jobban írta meg, s Benedek Marcell remekül fordította le. (Annyit azért elmondok belőle, hogy a győzelmet a sioni farkasok csapatának halált megvető harca és a Pici Nép hozta meg. A vadméhek milliói, akik alaposan megszurkálták a senki által még le nem győzött dólokat.)

Ami van, az már egyszer volt. Vagy többször is. Mi, magyarok, már nem egyszer álltunk fel olyan helyzetből, ahol kimondták fölöttünk a verdiktet. A mi történelmünk nem megkésett magyar történelem, hanem *megkésett magyar történelem*. Mi folyamatosan elfolyattuk vérünket, energiánkat kívülről ránk szabadult hatalmak megkéselése folytán. Mégis talpra álltunk. Újból és újból megvalósítottuk az eredeti tőkefelhalmozást, hogy valahogy eljussunk ismét a startvonalra. Most is ilyen feladat előtt állunk.

Az azért elég sajátos dolog volt, hogy ezúttal döntően magunk végeztük el a harakirit. Minden kivéreztetésnél voltak ugyan korábban is hazai közreműködők, akik koncert vagy hatalomért, vagy ki tudja miért, odaálltak a kést forgatók mellé. Nem állítom a fordítottját sem, hogy most ne lennének külső felelősök a magyar ügy esetén alakulásáért. De a döntés – legalábbis formailag – a mi kezünkben volt, sőt, még most is, van.

Nem tolhatjuk a felelősséget a külső erőkre. Léteznek ugyan nemzetközi intézmények – WTO, IMF, EU-s szabályok, globalizáció, pénzhatalmi centrumok – de *a szabadon választott magyar parlament és annak kormánya vezérelt minket ide, ahol vagyunk*.

Nem vitatva el a lehetséges visszaélések nagy számát, mégis tény, hogy eléggé kiegyenlített politikai erőviszonyok juttatták kormányzati pozícióba a hatalmon lévő magyar elitet. Az ország egyik fele meg volt győződve, hogy a fellepő személyek alkalmasak a gazdaság előbbre vitelére. Vagy legalábbis azt hitte, hogy más jelöltek erre alkalmatlanok, sőt, bajt eredményeznének. Sokan gondolták tehát korábban úgy, hogy a vázolt program jó. („Jóléti rendszerváltás”! „Nem kell félni, nem fog fájni!”)

Igaz, csupán kis támogató többséget sikerült szerezniük politikájukhoz. Más kérdés, hogy mindig melléjük álltak a rendszerváltozás legantikommunistább jelszavait hirdető, a szociáldemokráciától messze álló, a piaci fundamentalizmust következetesen képviselő politikai erők. Nem új ez a nap alatt. Annak idején Adenauer, a kereszténydemokrata politikus is úgy került a kancellári székbe, hogy az egy szavazaton múltott. (Gyakorlatilag a sajátján). A világháború utáni Németországban is a keresztény-szociális és a szociáldemokrata eszméket hirdető erők feszültek egymásnak. S a mérleg nyelve a későbbi NSZK-ban is sokszor voltak a Freie Demokraten, a szabad demokraták. Feltehetően a társadalompolitikai színösszetétele hasonló a fejlett országokban.

Érdemes azonban elgondolkodni az akkori Németország sikeres gazdaságpolitikai módszerein. Mindenekelőtt, Erhard vezetésével egy szociális piacgazdaságot építettek ki. A gazdaságban gondosan ügyeltek a liberalizált piac minél szabadabb működésére, de nem hagyták leszakadni a versenyben alul maradókat. Amikor Erhard híres piacliberalizálási intézkedéseit szinte máról holnapra meghozta, az amerikai megszálló csapatok parancsnoka rémülten telefonált neki: „Erhard úr, a tanácsadóm azt mondják, szörnyű hibát csinált.” Erhard válaszolta: „Ne is törődjön velük, Tábornok Úr, az én tanácsadóm is ugyanezt mondják...”⁹ Vagyis, a piaci elemek gyors bevezetése az uralkodó elmélet szerint igen kockázatos volt a háború utáni Németországban is. Mégis eredményes lett, mert a piaci szabadság *szorgalommal és tudással* párosult. *E kettő nélkül nem sok teteje van a szabad piacnak.* Ideig-óráig tartó ügyeskedésre ad csak alkalmat, és a társadalom szétszakadásához vezet. A németek azonban tudatos középosztály-építést valósítottak meg. Mindenekelőtt végrehajtottak egy *bankkonszolidációt*. Nem engedték, hogy a megtakarításaikat a bankokban tartó német családok – amelyek sokszor elvesztették a családfenntartót is – anyagi támasz nélkül maradjanak. Ezt formailag hozzánk hasonlóan, mégis egy kicsit más képp csinálták. Nagyon hosszú lejáratúak és kedvezményes kamatozásúak voltak azok a kötvények, amelyeket az állam a bankokba betett, a hitelezési veszteségek pótlására. 100 év alatt tervezték a visszavásárlást. Volt előttük horizont! Nem adókból vásárolták vissza, hanem a növekvő gazdaság finanszírozására a Bundesbank által kibocsátott pénzen elért haszonból. Vagyis a világon mindenki fizette, aki pénzt használt. Fél évszázadba tellett, hogy kiváltsák az államkötvényeket. Volt türelmük kivárni. (Nálunk húsz éves lejáratral, piaci kamattal és gyakorlatilag az adóból, helyesebben, újabb kölcsönökből kerül a kötvény visszavásárlásra). Létrehoztak egy kisvállalkozásokat kedvezményes hitellel ellátó pénzügyintézetet, a *Kreditanstalt für Wiederaufbau-t*. Ez a kis- és középvállalkozások tőkepiaci versenyhátrányát egyenlítette ki, jól kimutatható sikerrel. Nem kétséges, ehhez hozzájárult a Bankba betett Marshall-segély is. De érdekes módon, még a mai napjainkig is maradt ebből a tőkéből! Nem olvadt el, nem szivárgott el kézen-közön. Visszafizették a kisvállalatok. Annyi bizonynyal leolvadt belőle, amennyi a piaci kamatokhoz képesti kedvezmény volt. Viszont tartós, élénkítő véráramot biztosított a kisvállalkozásoknak. Néhány évtized múltán új profilt kellett keressen a bank, s a kisvállalkozások külföldi terjeszkedését támogatta. (Mi nem kaptunk Marshall-segélyt, de a privatizációs bevételekből mód lett volna ilyen alap képezésére.)

Létrehozták az ún. Bausparkasse intézményét. Ez a lakáselőtakarékoságot segítette, oly módon, hogy az igen előnyös lakás-takarékpénztári megtakarítás vált a saját tőke részévé azoknál a hosszú lejáratra felvett, igen alacsony kamatozású jelzáloghiteleknel, amelyek segítségével a vágyott saját otthont már néhány év múlva megszerezhették. Az alternatíva a bérlet volt: de e megoldás segítségével egy átmeneti komolyabb nadrágszűjmeghúzás után nem hárult sokkal nagyobb teher a polgárra, mint amennyi a bérleti díj lett volna. S ez is eltűnt, hiszen amikor a jelzáloghitelt visszafizették, a nyugdíjba vonuláskor, kedvező volt a tehermentes ingatlan birtoklása. A nyugdíjazáskor amúgy is esett egy

kissé a jövedelmük, ezt mintegy kiegyenlítette a törlesztés költségeinek a megszűnése. Mindez csakis nagyon szigorúan kézben tartott pénzürték mellett volt lehetséges. Természetesen, a jelzáloghitelek alacsony kamatához szükséges volt a jelzáloglevelekbe, mint befektetésekbe helyezett igen nagy bizalomra is, amit a szabályozás garantált.

További koncepciózus, hosszú távra átgondolt lépés volt a nyugdíjrendszer kialakítása.

A német gazdaság az ún. Schreiber tervből kiindulva, bevezette azt a generációk közötti szolidaritáson alapuló nyugdíjbiztosítást, amelyet ma mint felosztó-kirovó rendszert ismerünk, s amely a nyugdíjba menő dolgozóknak viszonylag magas helyettesítési rátát garantált.¹⁰

Mindezek következtében biztosított volt egy szolid, de a gazdaság fejlődésével párhuzamosan bővülő belső kereslet, ami nagyban hozzájárult az „arany ötvenes” és az „ezüst hatvanas” évek gazdasági eredményeihez. (A magyar társadalombiztosítási rendszer hasonló volt, hibáival és erőnyeivel együtt. Az 1998-ban nevezetett reform pozitív hatásai ma még kevésbé érzékelhetők, az átállás terhei viszont éppen most jelentkeznek.)

Volt azonban még egy nagyon fontos eleme a német helyreállítás programjának, amely a szolidaritásra minden korábbinál nagyobb hangsúlyt helyezett. Ez az ún. *Teherkiegyenlítési adó* 1952 évi bevezetése volt.¹¹

Az 1945 utáni időszak, s főképp a demokratikus választások politikai rendszerváltozást eredményeztek Németországban is a rosszemlékű nemzeti szocialista időkhöz képest. Gazdasági rendszerváltásra – abban az értelemben, amit Kelet-Európában a magántulajdon rehabilitálása jelentett – ott nem kellett sort keríteni. A magántulajdon a korábbi időben is fennmaradt, bármennyire is az állam befolyása alá került. A létrejött jogállamban a nemzet tagjai egymással való szolidaritásukat azzal fejezték ki, hogy egy *vagyonadó jellegű adót* vezettek be, amely a nehéz helyzetben lévő, vagyonukat elvesztő, egzisztenciájukban megingott polgárok kárpótlására szolgált. Azoknak, akiknek maradt vagyonuk a háború után, egy megállapított időponthoz képest e *vagyon felének megfelelő összeget* jövedelmükből harminc(!) éven át, 120 részletben be kellett fizetniük (kb 0,6%-ot jelentett negyedévente) a kiegyenlítési alapba. Nem vették el tehát a tulajdont attól, akinek megmaradt, hanem annak hasznából lehetett és kellett fizetnie ezt a speciális közterhet. Sokféle kárpótlásra és segítségre használták fel az alapot, a közvetlen vagyonmegsemmisülés pótlására, lakhatási segítségre, egzisztenciális újrakezdésre, időskori járadékfizetésre, biztosítások fizetésére, a kitelepítettek vagy kivándorlók kárpótlására, akik faji, vallási vagy világnézeti okokból kényszerültek erre a náciizmus ideje alatt stb. Figyeljünk fel ennek az 1978-ig tartó időszaknak a hosszára! Évtizedeken át tartós jövedelemátcsoportosítást jelentett, az új szolidáris társadalom felépítése érdekében. (Mellesleg, az alap a rendszerváltás után is működött, módosult formában, a kelet-német területek visszacsatolása miatt.)

Természetesen minden összehasonlítás sántít. A németek egy világháború kirobbantói voltak, amit elvesztettek. Ugyan mi is elvesztettünk – képletesen szólva – a szocializmus összeomlásával egy harmadik világháborút; de ezt a háborút nem mi indítottuk. Mégis, minden következménye kizárólag reánk hárult. A rendszerváltozás sokak számára nagy anyagi nehézségeket jelentett. A kapott „örökség” terhe vezető gazdaságtörténészek becslése szerint is felért egy veszített háborúéval. Ugyanakkor kevesek, de nem jelentéktelen rétegek számára komoly anyagi előnyöket hozott. Volt ugyan részleges kárpótlás különféle elvek mentén a háború és a kommunizmus alatt sérelmet szenvedett rétegeknek, ez azonban csak töredékes volt. Lényegében a vagyonból való potenciális részesedést jelentett, mivel a költségvetési kassza üres volt. Nem eredményezett vagyoni kiegyenlítődést sem. A kárpótlási jegyeket – ha valaki maga nem akarta vagyonszerzésre felhasználni, de mielőbb szeretett volna jövedelemhez jutni – felvásárolták a befektetni szándékozók. Az így kialakult helyzet nem a korábbinál kevésbé szélsőséges jövedelmi és vagyoni pozíciókat ered-

ményezett, hanem éppen fordítva. Meglehetősen differenciált tulajdonosi szerkezet jött létre a rendszerváltást követő privatizáció nyomán. A nemzet mai nehéz helyzetében megfontolás tárgya kellene, hogy legyen annak megfontolása, hogy ezek a vagyonok mennyiben lehetnek forrásai a szolidaritásnak. Semmiképpen nem szerencsés ugyanis, hogy jószerint kizárólag az átlag körüli rétegekre terheljük a válságból való kilábalás terhet, „aki szegény, az a legszegényebb” elvének érvényesítésével.

A német helyzettel való összehasonlítás másban is sántít, ha a tulajdonviszonyokra gondolunk. Az akkori NSZK-ban nem volt számottevő külföldi tőke, míg nálunk a *társasági tőketulajdon fele ma már külföldi kézben van*. A német gazdaságnak nem volt jóvátételi kötelezettsége sem – bölcsen tanultak az első világháború utáni helyzetből a nagyhatalmak –, míg Magyarország hatalmas külföldi adósságteher alatt nyög. A külföldi adósságok konszolidációja nélkül kétségkívül aligha beszélhetünk szociális piacgazdaság építéséről és szolidaritásról. A külföldi hitelezőket aligha érdekli, hogy itthon ki a teherviselő. Azonban az adósságkérdésre is elképzelhetők (szabadelvű gondolkodásmóddal összeférő) megoldások. Nem egyetlen kiút van, bármennyire is ezt sugallják kívülről. Egy biztos: magunknak kell megtalálnunk a módot, hogyan segítsünk önmagunkon. Senki nekünk ezt a szívességet nem fogja megtenni.

Lábjegyzetek

- ¹ Botos Katalin: Kihívások a Kárpát-medencében a XXI század elején. Közép-Európai Közlemények, 2008/2 szám, 12. old.
- ² Botos Katalin: Felszáll a nagy madár. In: Botos Katalin: Rendszerváltástól rendszerváltásig. Heller Farkas Füzetek, 2007/1, 87–101. old.
- ³ Botos Katalin: Public economics – Közösségi gazdaságtan. In: A közszolgáltatások marketingje és menedzsmentje. Szerk: Hetesi Erzsébet. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei, 2002. 14–23. old.
- ⁴ Kihívások... Közép-Európai Közlemények, 2008/2. szám, 12. old.
- ⁵ BIS Annual Report 1998, 100. old. Idézi Lámfalussy Sándor: Pénzügyi válságok a fejlődő országokban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. 85. old.
- ⁶ Lámfalussy Sándor: Pénzügyi válságok a fejlődő országokban Akadémiai kiadó, 2008. Budapest, 74. old.
- ⁷ Esward Prasad, Raghuram G. Rajan, and Arvind Subramanian: Patterns of International Capital Flows and Their Implications for Economic Development. New Economic Geography, Conference organized by the FED of Kansas City, 2006.
- ⁸ Botos Katalin: Európai gazdasági és monetáris integráció. Szeged, JATEPress, 2008.
- ⁹ D. Jergin–J. Stanislaw: Commanding heights. A Touchstone Book, New-York, 2002. 18. old.
- ¹⁰ Botos Katalin–Nagy Sándor: Üzenet a múltból. A Schreiber terv. Megjelenés alatt. In: Idősödés gazdasági következményei. Szerk: Botos Katalin. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2009.
- ¹¹ Jose Brunner: Property, Solidarity and (German) History Theoretical Inquiries in Law Forum Vol. 10. Article 2. Berkeley Electronic Press, 2009.